

RECHTS EN LINKS BIJ DE BEWONERS VAN MIDDEN-CELEBES.

DOOR

Dr. ALB. C. KRUYT.

In zijn studie „La prééminance de la main droite étude sur la polarité religieuse”, (in *Mélanges de sociologie religieuse et folklore*, Paris 1928) geeft Robert Hertz toe, dat de oorsprong van de gewoonte om de rechterhand te gebruiken bij de gewone werkzaamheden van het leven gezocht moet worden in het organisme van de mens. Maar de algehele achterstelling van de linkerhand bij de rechter, waardoor de eerste ongeoeffend blijft niet alleen, maar ook in mindere achting staat dan de rechterhand, moet in oorzaken worden gezocht, die buiten het organisme van de mens gelegen zijn.

De Schrijver voert de voorkeur van de rechterhand boven de linker terug tot de voorstelling die de primitieve mens zich van de kosmos had gemaakt. Deze acht hij gescheiden in twee helften, een mannelijke en een vrouwelijke. In de eerste wordt alles gevonden wat de mens tot voordeel en geluk strekt; de tweede is vereenzelvigd met alles wat de mens nadeel en ongeluk brengt. De ene helft is heilig; de andere profaan. Alles wat uit de eerste helft komt, haalt de mens aan; alles wat hij meent dat van de andere kant uitgaat, stoot hij af.

Deze verdeling van de macrocosmos in een heilige en een profane helft, een zegenrijk en een verderfbrengend deel, heeft de primitieve mens op zichzelf, de microcosmos, toegepast. De rechterhand als gevolg van het organisme van de mens van nature al meer gebruikt dan de linker, werd vereenzelvigd met de heilige, de levenbrengende helft van de kosmos, de linkerhand met de profane, de onreine, de dodende helft. Daarom is de mens alles met de rechterhand gaan doen, omdat hij naar zijn voorstelling onheil over zich brengt, wanneer hij de linkerhand gebruikt.

Het is zeer wel mogelijk, dat de hier beschreven voorstelling de ontwikkelingsgang weergeeft, waardoor over de gehele aarde rechts een grotere en meer begunstigde plaats heeft dan links. De meeste volken der aarde zijn aan de genoemde primitieve voorstelling van de

kosmos ontgroeid. Maar er bestaan hier en daar nog gewoonten, die in deze richting wijzen.

Ook de bewoners van Midden-Celebes kennen hetzelfde verschil in waardering van de rechter- en de linkerhand, als wij dit hebben. Ook onder hen zijn personen, die bij voorkeur de linkerhand gebruiken, en ook van zulke mensen plegen de Toradjas te zeggen, dat ze dom zijn. In het dagelijks leven wordt deze mening meermalen gelogenstraft. Een van de vergode helden van de Berg-toradjas is bekend onder de naam van Goema ngkoana „die het zwaard aan de rechterzijde van het lichaam draagt”, waaruit blijkt, dat de man links was. Bij het bekijken van platen viel het de Toradjas dadelijk op, wanneer daarop iemand voorkwam, die iets met de linkerhand deed.

De Toradjas hebben er ook over nagedacht, hoe het zou komen, dat de mensen alles met de rechterhand doen, en dat links een zo ongunstige zin heeft. Uit mijn gesprekken met de mensen over dit onderwerp is mij gebleken, dat zij dit verschijnsel verklaren uit de tegenstelling, die ze maken tusschen levenden en doden. Ik wil in het hier volgende de verhouding van rechts en links naar hun gedachten-gang weergeven, zonder mij hierdoor te willen scharen onder hen, die beweren, dat de ontwikkelingsgang van dit begrip in omgekeerde richting zou hebben plaats gehad als Robert Hertz heeft uiteengezet: dat namelijk de voorkeur van rechts boven links eerst door fysieke oorzaken zou zijn ontstaan, waarna de natuurmens dit verschil pas op zijn wereldbeschouwing zou hebben toegepast.

Zoals gezegd is gaan de Toradjas bij hun beschouwing van rechts en links uit van de scherpe tegenstelling, die ze tussen levenden en doden maken. De eersten leven op aarde, de laatsten houden verblijf in de onderwereld. Ofschoon de mensen van zichzelf spreken als van „wij, donkere mensen”, is de levende mens blank in vergelijking met de dode mens. Deze is pikzwart in overeenstemming met de nacht waarin hij leeft; terwijl de levende mens blank is in overeenstemming met het daglicht waarin hij zich dagelijks verheugt.

Wanneer iemand tijdens het branden van het gevelde hout bij het ontginnen van bosgrond rijkelijk zwart geworden is door de aanraking met het verkoolde hout, krijgt hij telkens van anderen te horen: „Je lijkt wel een dode”. Als men een lijk bewaakt, mag niemand slapen, want de levensgeest, die gedurende de slaap het lichaam verlaat, zou licht door de dode ten kwade beïnvloed worden, of zoals de Toradja het uitdrukt: de dode kan gemakkelijk de rondwarende le-

vensgeest grijpen en die meenemen naar het schimmenrijk. Om dit te voorkomen is er dadelijk iemand gereed om het gelaat van de slapende met roet zwart te maken om hem het voorkomen van een dode te geven, opdat de overledene van hem zal aflaten.

In de toespraken, die tot de dode worden gericht, wordt telkens gezegd: „Gij zijt nu anders dan wij”; „uw weg gaat links, de onze rechts”; „kijk niet meer naar ons om, want wij hebben niets meer met elkaar uitstaande”. Met dergelijke woorden brengt men tot uitdrukking: de dode is een ander wezen dan de levende mens.

Deze voorstelling komt in de verhalen tot uiting, waarin verteld wordt, dat de doden alles juist andersom doen als de levenden. In de eerste plaats wordt deze gedachte in vele rouwgebruiken gedemonstreerd, want de rouwgebruiken hebben ten doel de levenden tijdelijk te assimileren aan de doden, opdat de laatsten de eersten ongemoeid zullen laten. Algemeen bijv. is bij een sterfgeval het verbod om dingen te doen die gerucht maken. Dit wordt meestal zó verklaard, dat men niet door leven te maken de aandacht van de dode op zich wil vestigen. De grondgedachte van dit verbod is echter gelegen in de tegenstelling tussen levenden en doden: de levende verheugt zich in zijn leven, daarom lacht hij, zingt hij, danst hij, is hij luidruchtig; de dode lijdt een somber en vreugdeloos bestaan, terwijl hij nog over de aarde zwerft, zonder deel te hebben aan de vreugde der levenden. De mens verricht zijn dagelijkse bezigheden tot onderhoud van het lichaam: hij stampet zijn rijst, hij klooft zijn hout, hij klopt zijn sago, de vrouwen weven haar katoen. Dit alles doet de dode niet meer, dus moeten de levenden het werk ook stop zetten. Bezigheden die geen gerucht maken, kunnen nog ongemerkt gedaan worden, maar de pasgenoemde maken leven, en mogen dus alleen verricht worden op behoorlijke afstand van het sterfhuis.

In het distrikt Bada' gaat men in de rouwtijd zóver, dat men de stampblokken omgekeerd onder de huizen legt, alleen maar om te demonstreren, dat de doden de dingen doen en gebruiken op een wijze die tegenovergesteld is aan die, waarop de levenden het doen. Verse groenten, groene bladeren en pas gekapt hout mogen in die dagen niet in het dorp gebracht worden; alleen dor hout en droge bladeren.

Wanneer de levenden water halen, leggen ze de bamboe watervaten over de schouder. De doden doen het anders dan de levenden: zij dragen de bamboes in de hand. Zo lang de levenden dus nog contact hebben met de dode, is het veiliger ook zó te doen. Daarom behoort

het tot de rouwgebruiken om bij het waterhalen de bamboes in de hand te dragen. — Toen de mannen nog met speren liepen, legden ze deze bij het lopen over de schouder, en als ze een huis beklommen, stootten ze het ondereind van de schacht in de grond, zodat de speer overeind bleef staan. De doden doen dit anders: ze houden de speer in de hand bij 't lopen, en zetten hem tegen een paal van het huis, als ze de woning beklimmen. In de rouwtijd moeten de levenden ook zó doen. — Bij vele Toradja-stammen is de meest gebruikelijke wijze om vrachten te vervoeren, deze in manden op de rug te dragen. De doden doen 't anders: ze hangen de vracht aan 't ene einde van een stok over de schouder. Dit is dan ook in vele streken de enig geoorloofde wijze om gedurende de rouwtijd vrachten te dragen.

In Bada' bindt men het lijk een pakje wisselkieren in een doek op de borst vast, want de doden hebben hun borst tot rug, hun kuiten tot scheenbeen, alles anders dan bij de levende mens. Men gaat in deze voorstelling zó ver, dat men zich geesten voorstelt met het gelaat en de voeten naar achter gekeerd. Er zijn aardgeesten, van welke men vertelt, dat hun neus omgekeerd aan het hoofd zit, met de gaten naar boven. Al deze fantasieën komen voort uit de begeerte om als 't ware tastbaar tot uiting te brengen, dat doden de antipoden van de levenden zijn. Omdat men al te absurde tegenstellingen als van een omgekeerd gelaat, een omgedraaide neus en naar achter geplaatste voeten niet vermag te verbinden met de nagedachtenis van geliefde doden, werden deze eigenschappen op natuurgeesten overgebracht (heel dikwijls is niet uit te maken of men bij de mededelingen, die men doet, aan dodenzielen of aan natuurgeesten denkt).

Een algemeen onder de Toradjas verspreide gewoonte is een akker voor de doden te maken: een klein lapje grond van 1 à 2 vierkante meter wordt schoongemaakt, en daarop plant men van alle gewassen, die men gewend is op droge velden te kweken, dus mais, rijst, yam, oebi, ketella, suikerriet, pisang, pompoen, en enkele groenten. Maar omdat de doden alles juist andersom doen als de levenden, worden de planten onderste boven in de grond gezet: de top in de grond, de wortels naar boven. Bij enkele stammen steekt men geen gewassen in de dodenakker, maar men plant er de pitten van mais, laboe, komkommer, jobstranen. Omdat alles voor de doden bestemd is, wordt vooraf de kiem uit de pitten weggesneden om op deze wijze de tegenstelling tussen levenden en doden tot uitdrukking te brengen. Natuurlijk komt er niets van deze akkertjes terecht, maar daar trekken de levenden zich niets aan.

Deze tuintjes zijn niet bedoeld als een offer, een geschenk of hulde aan de doden; ze moeten dienen om de doden af te houden van de akker der levenden, omdat alle bemoeienis van de doden daarmee dood zou brengen, het gewas zou doen mislukken. Dit blijkt vooral bij die stammen, waar niets op het lapje grond, dat voor de doden schoongemaakt is, geplant wordt. Als dit gereed is, worden de doden uitgenodigd: „Plant hier alles wat ge wilt, maar komt niet op mijn akker”.

Ook bij het maken van de omheining om het dodentuintje wordt de tegenstelling levend-dood niet vergeten. Wanneer de levenden hun akkers omheinen, zorgen ze ervoor, dat de stijlen, die aan de heining stevigheid geven, met het worteleind, of met het deel waarmee de tak aan de boom vastzat, in de grond wordt geplant; want als een stijl omgekeerd in de aarde kwam te staan, zou dit een zwakke plek in de heining vormen, waar buffels en varkens zouden doorbreken. Maakt men nu het akkertje voor de doden, dan moet men juist andersom te werk gaan: de stijlen worden dan met het topeind in de grond gedreven.

De tegenstelling tussen levenden en doden strekt zich ook uit tot de taal, die men spreekt. De dooden spreken dezelfde taal als de levenden, alleen is de betekenis die de doden aan de woorden geven, omgekeerd aan die welke de levenden eraan hechten. „Ja” op aarde betekent „neen” in de onderwereld. Wanneer de levende „vooruit” zegt, verstaat de dode dit als „achteruit”, of „sta stil”. In vele verhalen van ontmoetingen van levenden met doden, welke overal in de Archipel gevonden worden, wordt dit verschil der woorden vermeld als een bron van voortdurend misverstand. Deze eigenaardigheid in het spreken heeft men niet beperkt tot de doden, maar ook allerlei andere geesten kan men aan dit verschil herkennen.

Er zijn ook stammen die beweren, dat niet de betekenis der woorden in de mond der doden verschilt van die welke door de levenden gesproken worden, maar dat de lettergrepen der woorden door de doden worden omgezet, zodat de eerste en de laatste lettergreep van plaats verwisselen. De doden spreken dus van *nora* als de levenden *rano* „meer” zeggen; *madago* „goed” klinkt uit de mond der doden als *godama*. Beide wijzen van taalvorming bedoelen hetzelfde: de eerste geeft de tegenstelling in de betekenis, de tweede die in de vorm der woorden.

Uit het bovenstaande blijkt duidelijk, hoe de bewoners van Midden-

Celebes op naieve wijze duidelijk maken, dat een dode een heel ander wezen is dan een levende. Deze gedachte doortrekkende redeneren deze mensen verder: Wij levenden doen alles met onze rechterhand, dus doen de doden alles met de linkerhand. Of anders uitgedrukt: wat voor de levenden rechts is, is voor de doden links. Dit wordt aan iemand die pas gestorven is, al gauw aan 't verstand gebracht. Zodra de dode de tocht naar het zielenland aanvaardt, komt hij aan een punt waar de weg zich in tweeën deelt. Als levend mens zou hij het rechtse pad kiezen, omdat rechts nu eenmaal beter aangeschreven staat dan links. Maar dit doende zou hij weer op de aarde bij de levenden terugkeren. Wil hij als dode in het verblijf van de overleden voorouders komen, dan moet hij het pad links nemen.

Een eigenaardige toepassing van deze gedachte geven de Sa'dan-toradjas in hun verhaal van Tato' pondang. Deze man verloor zijn dochter en hij was ontroostbaar over dit verlies. Toen gebeurde het op zekere dag, dat een vreemdeling tot hem kwam, die zeide hem bij zijn dochter in het schimmenland te kunnen brengen. Nadat Tato' pondang dit aanbod had aanvaard, goot de vreemdeling driemaal water over zijn hoofd, draaide hem driemaal naar links om, en liet hem achteruitlopende zijn woonerf verlaten. Hierdoor was Tato' pondang een dode geworden, onzichtbaar voor de levenden. — In de dodenstad Poeja aangekomen, zag Tato' pondang inderdaad zijn dochter terug, maar deze dwong haar vader na een kort oponthoud naar de aarde terug te keren. Toen Tato' pondang weer onder de levenden teruggekeerd was, had hij de gave om door de lichamen der mensen heen te kijken: hun hersens, hun longen, ingewanden, alle inwendige lichaamsdelen zag hij. Van dit gezicht werd hij zó naar en onpasselijk, dat hij zijn geleider verzocht hem weer tot een gewoon mens te maken. Daartoe bracht de man Tato' pondang naar zijn woning, en liet hem onderaan de trap staan. Toen nam hij een wit hoen, slachtte dit boven het hoofd van den betoverde, zodat het bloed hem over 't gelaat stroomde. Daarna draaide de vreemdeling hem driemaal naar rechts om, en duwde hem achterwaarts het erf af. Hierdoor was Tato' pondang weer een gewoon mens geworden.

Uit allerlei gebruiken met betrekking tot een lijk, zolang dit boven aarde staat, blijkt duidelijk, dat men rekening houdt met de omstandigheid, dat de dode zijn linkerhand in de plaats van zijn rechter gebruikt. Zolang het lijk boven aarde staat, wordt de dode geacht nog onder de levenden te zijn. Daarom is de gewoonte algemeen om bij elke maaltijd, die de levenden nuttigen, een bord of kom met eten

naast het lijk neer te zetten. Meestal plaatst men dit bord aan de linkerzijde van het op de rug liggende lijk; meermalen hebben Toradjas mij gezegd, dat ze zo doen, omdat de dode met de linkerhand eet. In enkele streken zet men het voedsel aan de rechterzijde van de overledene neer, vermoedelijk uit overweging, dat de dode nog tot de levenden wordt gerekend. De onzekerheid of de dode zolang het lijk in huis ligt, tot de levenden dan wel tot de doden moet worden gerekend, moet er enkele families toe gebracht hebben het voedsel op de borst of tussen de benen van het lijk te plaatsen, waardoor de dode er zowel met de rechter- als met de linkerhand bij kan.

Bij de Bare'e sprekende Toradjas mag men aan de dode niets van ijzer meegeven. Bij de andere groepen van het Toradjavolk is dit wel geoorloofd, zodat aan een man zijn zwaard en aan een vrouw haar tuinmes in de kist wordt meegegeven. Deze voorwerpen worden dan steeds aan de rechterzijde van het lijk gelegd, opdat hij (zij) het met de linkerhand zal kunnen grijpen.

Soms komt zelfs in kleine dingen de gedachte, dat de dode de linkerhand paraat moet houden, tot uiting. Zo bestaat bij enkele families van de To i Rampi' de gewoonte om de armen van het op de rug liggende lijk over de borst te kruisen, in tegenstelling met de algemene gewoonte om de armen langs het lichaam te strekken (vermoedelijk hebben we in dit kruisen der armen een overblijfsel van het begraven in gehurkte houding te zien). Bij dit kruisen komt de rechterarm onder de linker te liggen, zonder twijfel met de bedoeling, dat de dode de linkerarm tot gebruik gereed moet houden.

Geheel in overeenstemming met de voorstelling, dat de doden alles met de linkerhand doen, is de gewoonte van de levenden om alles wat voor of in verband met de doden verricht wordt, met de linkerhand te doen. Boven is verteld, hoe de Toradjas tuintjes voor hun doden maken. Al het werk dat daaraan verricht wordt, geschiedt met de linkerhand. — Als men bij de maaltijden voedsel voor de dode afzondert, doet men dit met de linkerhand; met de linkerhand zet men het bord eten naast het lijk, zolang zich dit nog in huis bevindt. — Bij verschillende gelegenheden wordt offerspijs voor de doden neergelegd; meermalen laat men een offerande voor de afgestorvenen door de vloerlatten vallen: al deze handelingen worden met de linkerhand verricht.

Nagenoeg bij alle Toradjas bestaat het verbod voor de weduwe en de weduenaar, en vaak ook voor enkele naaste verwanten van de

overledene om gedurende de tijd van de zware rouw rijst te eten. Wanneer nu deze periode met een maaltijd wordt afgesloten, neemt bij vele stammen de weduwe (weduwenaar) in elke hand wat gekookte rijst; die welke ze in de linkerhand heeft, werpt ze door de retsen van de vloer met de woorden: „Eet gij eerst”. En tegelijkertijd steekt ze de rijst, die ze in de rechterhand houdt, in de mond. Anderen leggen wat rijst op de linkerelleboog, werpen ze daarmee weg voor de dode, en gaan eten. Nog op andere wijzen wordt een eind gemaakt aan het spijsverbod, maar de dode wordt steeds met de linkerhand bediend.

Meermalen offeren de Toradjas reepjes foeja aan dodenzielen en geesten. Wanneer deze lapjes moeten dienen om dodenzielen op een afstand te houden, houdt men ze in de linkerhand, of werpt ze met die hand aan de doden toe. In Bada' houdt degeen die de nageboorte wegbrengt, een lap witte foeja in de linkerhand; elders bedekt men er zich het hoofd mee; de bedoeling is om de dodenzielen ermee van zich af te houden¹⁾.

De voorstelling dat links verbonden is met de doden en rechts met de levenden heeft aanleiding gegeven om de betekenis van tal van verschijnselen in te delen als dood aanbrengend dan wel leven wekkend, al naar gelang ze links dan wel rechts van ons worden waargenomen.

Van de omineuze vogels geldt de algemene regel, dat de kreten van geluk voorspellende vogels alleen rechts van de waarnemer gehoord, heil brengen. Verneemt men hetzelfde geluid links, dan brengt het onheil, ziekte, dood. De bedoeling van deze tegenstelling is het duidelijkst bij het waarnemen van vogelgeluiden, terwijl men op 't oorlogspad is. Horen wij het gunstige geluid rechts van ons, dan brengt ons dit leven en voorspoed; dat is: wij zullen de vijand verslaan. Nemen wij het links van ons waar, dan horen de vijanden hetzelfde gunstige geluid rechts van zich; dit brengt dus aan hen heil en leven; dat is: zij zullen ons doden. Men kan het ook zó uitdruk-

¹⁾ De Belonese moeder op Timor zet kort na afloop van de feesten voor haar bevalling een kokosdop met as op een kruispunt van twee paden, een plek waar dodenzielen en andere geesten zich ophouden (de as is genomen van het haardvuur, waaraan ze zich als kraamvrouw gewarmd heeft). Dan schopt ze de dop met de hiel van de linkervoet omver. Ze „schopt op die manier alle verdere gevolgen der bevalling van zich af”, zegt de schrijver. Misschien is het juister uitgedrukt, dat ze door de as te strooien de doden en andere geesten verhindert haar te benaderen. (H. J. Grijzen, Mededeelingen omtrent Beloe. Verh. Bat. Gen., dl. 54, 3e stuk, bl. 51).

ken: wij horen de voor onze vijanden gunstige geluiden links van ons. Ook hier weer: links is dood, rechts is leven.

Bij de vogels, welker kreten van nature onheil brengen, is de gedachte juist andersom: rechts gehoord werken ze schadelijk op mijn leven in, maar links gehoord kunnen ze ons geen kwaad doen; ze zijn dan juist in ons voordeel, omdat de vijand die kwade geluiden rechts verneemt, en deze dus de kracht van hun leven aantasten.

Als men niet met mensen als vijanden te doen heeft, zijn er toch tal van geesten, die het op ons leven gemunt hebben, en als zodanig met dodenzielen gelijkgesteld moeten worden. Dus gaat de tegenstelling rechts == leven, en links == dood ook bij het waarnemen van voorspellende geluiden in het dagelijkse leven op. Dit geldt voor het waarnemen van de geluiden bij de werkzaamheden op de akker, als men op reis of op de jacht is. Een van de meest geziene en gelukbrengende vogels is de ijsvogel (*Sauropatis chlorus*). Vooral op jacht zijnde horen de Toradjas hem graag. Van zijn kreten zegt men algemeen: rechts gehoord werken ze versterkend, links waargenomen verslappend.

Niet alleen de kreten van omineuze vogels hebben betekenis voor de mensen, maar ook hun vlucht. Ons in de gedachten van de Toradjas verplaatsend, is het ons duidelijk, dat wanneer een gelukbrengende vogel, d.i. een vogel, welker kreten op zichzelf gunstig zijn, ons pad kruist van links naar rechts vliegende, dit voorspoed voor ons betekent, want de dood, het kwade van links, brengt hij over naar rechts, dat is: verkeert hij in geluk en leven. Vliegt de vogel van rechts naar links, dan brengt hij ons leven in de dood, onze voorspoed verkeert hij in tegenspoed, onze gezondheid in ziekte.

Gaat het om vogels, welker kreten op zichzelf een kwade uitwerking hebben, dan moet men de zaak weer omdraaien: van links naar rechts vliegende brengen ze het kwaad, dat ze van nature veroorzaken, naar de kant van de voorspoed over, waardoor onze voorspoed in onheil wordt verkeerd. De Posso-toradja drukt dit aldus uit: de vogel neemt het leven (de levenskracht) weg. In omgekeerde richting gaande brengt de vogel het kwaad waarvan hij de drager is, uit ons leven weg naar de dood, en daarmee bewijst hij ons een grote dienst¹⁾. Wanneer het iemand van het distrikt Poe'oemboto (Posso)

¹⁾ Hetzelfde verschil in het waarnemen van vogelkretten rechts en links, en in de vlucht van vogels naar rechts en omgekeerd, vinden we ook van andere volken vermeld, o.m. van de Dajaks: bij C. Hose and W. Mc Dougall, *The pagan tribes of Borneo*, II, p. 58; waar vermeld wordt, dat de vlucht van

overkomt, dat een „kwade” vogel zijn pad van links naar rechts kruist, loopt hij snel zevenmaal om een boom heen, blijkbaar om het kwaad, dat de vogel in zijn leven brengt, op de boom over te doen.

Wat hier van de vlucht van omineuze vogels gezegd is, geldt ook van de richting, waarin een slang ons pad kruist. Dat ook hierin verschil van mening bestaat, zodat sommigen de beweging van links naar rechts gunstig achten, anderen het omgekeerde, spruit voort uit de vage voorstellingen die men omtrent de slang koestert, zoodat ze nu eens als de draagster van voorspoed, dan weer als de brengster van onheil wordt aangemerkt.

Het beginsel van rechts en links geldt ook voor tal van andere voortekens. Wanneer in de oude tijd de Toradjas op 't oorlogspad waren, en een wild zwijn liet zijn grommend geluid horen aan de rechterzijde, dan werd dit opgevat als een weeklacht over het leven dat enkelen van de troep zouden verliezen; links vernomen betekende dit gegrom een weeklacht over de vijand, en dit was dus de troep gunstig. Liet het varken, opgeschrikt, een gil horen, dan was dit rechts vernomen de overwinningskreet, die de troep zou aanheffen over de vijand; links waargenomen zou de vijand geluk hebben. — Het geschreeuw van apen aan onze rechterzijde voorspelde ons geluk; aan de linkerzij vernomen betekende het succes voor de vijand. — Omgekeerd is het met het gehuil van een hond, dat rechts vernomen onze dood geldt; links gehoord dat van de vijand.

Een van de meest gevreesde voortekenen is het omvallen van een boom, zonder dat hiervoor een onmiddellijke oorzaak is op te geven. Bomen toch houden alle kwaal in de lucht, dat de mens kan schaden, vast; ze zijn de bezems van de lucht; ziekten en onheil worden op bomen overgedragen. Als een boom omvalt, bewijst hij daarmee niet meer instaat te zijn het kwaad vast te houden: hij laat het los, zodat het kwaad zich verspreidt en schadelijk op de mensen inwerkt, waardoor ze ziek worden en sterven. Als de boom rechts van ons omvalt, „vreet” het kwaad ons leven aan. Valt hij links van ons, dan doet hij anderen kwaad, niet ons.

Als iemand droomt dat hij een tand of kies verliest, zal een familie-lid van hem sterven; is het een rechterkies, dan moet hij vrezen voor

---

vogels van rechts naar links gunstig is, hebben we te denken aan vogels, die gedacht worden als brengers van kwaad. Zo vertelt E. W. Gomes (Seventeen years among the Sea dayak of Borneo, p. 153), dat de kreten van de nendak, katupong en beragai aan de linkerzij gehoord moeten worden. Rechts gehoord „they are not propitious”. De kreten van de „heilige” vogels moeten aan de rechterkant worden gehoord.

't verlies van vrouw of kind; viel in de droom een linkerkies uit, dan heeft hij zich niet veel van de zaak aan te trekken, want dan geldt dit de dood van een verre bloedverwant.

Ditzelfde geldt ook voor het gevreesde verschijnsel, dat een lijk soms vertoont, wanneer het één of beide ogen niet wil sluiten. Men zegt hiervan dat de doode omkijkt naar een der achtergeblevenen om diens levenskracht mee te nemen naar Hades. Blijft het rechteroog geopend, dan is dit erger dan het linker; want in 't eerste geval moet een zeer na familielid sterven, in het tweede geval betreft het een verre bloedverwant van de dode.

Wanneer de Toradja moeder na haar bevalling op krachten gekomen is, bekijkt ze nauwkeurig het lijfje van haar pasgeboren kind om te speuren naar rode of zwarte moedervlekjes op diens huid. Elk vlekje heeft haar iets te zeggen omtrent het toekomstige levenslot van haar kind, al naar gelang van de plaats op het lichaam, waar het zich bevindt. In 't algemeen hebben vlekjes op de rechterkant van het lichaam een gunstige betekenis; die op de linkerhelft voorspellen tegenspoed en onheil.

Het kan ons nu ook niet meer verwonderen, dat in alle belangrijke levensomstandigheden rechts en links een grote rol spelen: men moet alles rechts doen om zich leven te verzekeren, omdat links dood betekent. Wanneer een bruidegom op de huwelijksdag het huis van zijn bruid beklimt, moeten hij en zijn geleiders de rechtervoet op de eerste sport van de trap zetten, opdat zij ook met de rechtervoet het huis betreden (daarom is het aantal treden van de trap oneven). Hij telt bij het opklimmen: leven (rechts), dood (links), leven, dood, enz.; met „leven” (rechts) komt hij in huis. Anderen tellen: *pone* „opgaan” (een lang leven) *na'oe* „neerdalen” (een kort leven), enz., om met *pone* in huis te komen.

Wanneer de sjamaan haar werk om de mens levenskracht te bezorgen heeft gedaan, krijgt zij als beloning de rechtervoorpoet van het varken dat geofferd is¹).

Vooraf bij het snijden van de rijst, die het leven van de mensen onderhoudt, spelen rechts en links een grote rol, want men moet de kracht van dit kostbare voedsel niet verlammen door het met links in

¹) Van de Beloenezen vertelt Griizen (o.c., bl. 59), dat bij een huwelijk een snede wordt gemaakt in de rechtervoorpoet van het offervarken. Het bloed dat uit de wond stroomt, wordt in een bakje opgevangen, en daarmee worden alle aanwezigen aangestipt.

aanraking te brengen. Reeds bij het uitdelen van de zaairijst aan de plantsters, moeten zij die uitdelen zorgen steeds aan de rechterzijde van de plantende vrouwen te blijven. Hielden ze links aan dan zouden de werksters pijn in de rug krijgen, beweert men. Ook bij het gestadig rondbrengen van sirih-pinang aan de oogstende vrouwen, moeten deze helpsters maken rechts van haar te blijven. Als de leidster van de oogst de eerste nieuwe rijst kookt, moet ze zorg dragen daarbij niets met haar linkerhand te doen¹). — Als zij (de leidster) gedurende de oogst wil baden (bij sommige stammen is het baden haar in deze tijd verboden), zet ze bij het water gekomen, de rechtervoet op een steen, die overdekt is met varenblad (*siro*). Als overgangsrite voor het baden van het hele lichaam sprenkelt ze water over haar voet en neemt daarna een bad²).

Het wichelen bij de Toradjas heeft niet zozeer plaats om te weten of iets goed of kwaad is, geluk of onheil zal aanbrengen, dan wel om door middel van het wichelobject de mens kracht te verlenen, zijn leven te versterken. Vandaar dat de proef meerdere malen wordt her-

¹) Van de Minahassa schrijft Dr. L. Adam (Zeden en gewoonten en het daarmee samenhangend adatrecht van het Minahassische volk, Bijdragen 81, 1925, bl. 431): „Men moet bij het leggen van balken en het meten steeds het in aanbouw zijnde huis links laten liggen (dus aan de rechterkant van het huis blijven)....; zoo moesten ook vroeger de Tontemboansche tuinpriesters en vogelhoorders, als zij om den dorpssteen liepen, dien ook links laten liggen”. — De ontginner in de Minakassa moet steeds het te ontginnen terrein aan zijn linkerzijde houden, daar hij aan de rechterzijde van de te openen tuin moet blijven (Schwarz-Adriani, Tontemboansche Teksten, vertaling, bl. 159).

²) Ook bij de Dajaks hebben rechtervoet en rechterarm bijzondere betekenis voor het hele lichaam. Zo vertellen Hose en Mc Dougall (The pagan tribes, II, p. 163), dat acht dagen na de naamgeving de sjamaan een zegen voor het kind komt vragen. Bij die gelegenheid wordt het kind in de voorgalerij gebracht en aan alle bewoners van het huis getoond. Een der familieleden maakt met houtskool een kruis op de rechtervoet van het kind, en dan wordt het naar de deur van elk der woonvertrekjes gebracht om daar een geschenk te ontvangen. Door het kruis van houtskool wordt het leven van de kleine beschermd tegen boze machten; het teken op de rechtervoet geldt voor de hele persoon. — Bij de Kenja dajaks wordt bij gelegenheid van het koppensnellersfeest, waardoor leven en gezondheid aan de stam worden gegeven, alleen op de rechterarm van de deelnemers bloed van het offerdier gestreken (Dr. J. M. Elshout. De Kenja-dajaks uit het Apo Kajan gebied, bl. 294). — Bij een offerplechtigheid voor een pasgeboren wicht wordt dit op de rechterarm met bloed van het geslachte varken bestreken om de reinigende werking (het leven-versterkenle) van het bloed op het kind te doen overgaan (Dr. J. M. Elshout. De Geneeskunde der Kenja-dajak in Centraal-Borneo in verband met hun godsdienst, bl. 204). — Opmerkelijk is ook, dat in de Kenja-maatschappij de mensen van hoge geboorte *dia taoe*, d.w.z. de rechtsen, worden genoemd (Elshout. De geneeskunde enz., bl. 186).

haald, totdat men het gewenschte resultaat heeft gekregen. Dat bij dit wichelen rechts en links de doorslag geeft, kon worden verwacht, omdat rechts leven en links dood brengt. Bij het wichelen met een hond of een hoen, welke daartoe gedood worden, wordt het heil of het kwaadbrennende van dit offer bepaald door de ligging van het dier bij zijn dood: komt het op de rechterzij te liggen, dan geeft het kracht en leven; strekt het zich op de linkerkant uit, dan brengt het onheil.

Een van de meest gebruikelijke wijzen van wichelen bij de Toradjas is het orakelen met het snoer: vier koorden of lange grashalmen, die ineen gedraaid en om de hand gewikkeld worden, waarna de acht uiteinden twee aan twee aan elkaar worden geknoopt, Uit de figuur, die gevormd wordt na het uiteenwikkelen van het geknoopte snoer, wordt opgemaakt, of het orakel voorspoed dan wel onheil voorzegt. Wanneer nu een reisgezelschap het orakel op deze wijze heeft geraadpleegd na het vernemen van een kwaad voorteken, moeten alle tochtgenoten de hand van den hoofdman waarin het orakel rust, aanraken om deel te hebben aan de gunstige uitkomst ervan, waardoor de uitwerking van het kwade voorteken is opgeheven. Ze moeten dit doen met de linkerhand, want, zegt de Toradja, deden ze het met de rechterhand, dan zou de kwade werking van het voorteken terugkeren, d.i. in kracht worden hersteld. In verband met hetgeen boven besproken is, kunnen we zeggen, dat door de aanraking met de rechterhand ons leven opnieuw door de dood bedreigd wordt.

Als men hoort dat een ziekte in aantocht is, wordt aan de toegang tot het dorp een offerstelling opgericht, en wel aan de linkerzijde van de weg als men het dorp verlaat. Het gaat hier om de dood, dus links van de mens. Deed men het rechts dan zegt de Possoër daarvan: *maewa djoe'a*, d.i. de ziekte weerstaan. Want de ziekte moet het offer aan de rechterzijde hebben, als ze in het dorp komt om het aan te nemen (de werking ervan te ondervinden, en zonder schade aan te richten verder te gaan¹).

¹) J. Mallinckrott vertelt, dat de Dajaks in Zuid-Borneo de tovermiddelen, *karoehai*, in twee soorten onderscheiden. „In de eerste plaats onderscheidt men deze *karoehai* in die van de linkerzijde, dat zijn die, welke slechte bedoelingen verwezenlijken, zooals voor valsch spel, voor hoererij en dergelijke, en die van de rechterzijde, die men gebruikt bij het bewandelen van den rechten weg; om bijv. geluk in den handel te verkrijgen, om een groot vlechtster te worden en derg.” (Het begrip *djawi* bij de Dajak van Zuid-Borneo, Kol. Tijd. 16, 1927, bl. 637). Ook hier dus weer: links brengt verderf, dood; rechts brengt voor-spoed, leven.

Pastoor H. Geurtjens beschrijft een offerplechtigheid tot verzoening van bedreven kwaad op de Kei-eilanden. De priester begint zijn aanroeping van de

Meermalen hebben rituele handelingen zowel rechts als links plaats. Het eerste heeft dan ten doel om het leven van den mens te versterken, terwijl het tweede moet dienen om de boze machten die dood brengen, schadeloos te maken. Wanneer aan het einde van een periode van ziekte alle kwaad waardoor men meent dat de krankheid ontstaan is, uit het dorp verwijderd wordt, veegt men eerst met een bezem in de rechterhand om zich te versterken, en dan met de linkerhand om het kwaad, de dood, te verwijderen.

Wanneer de landbouwpriester bij de aanvang van het akkerwerk zijn bezweringen verricht, houdt hij in de linkerhand een bundel gras, waarop alles wat kwaad brengt verenigd wordt, terwijl hij in de rechterhand een bos levenskrachtige (heilige) planten houdt, die leven en kracht aan de mensen geven.

Elk jaar wordt een offerplechtigheid gehouden om de buffels te wijden, opdat ze geen kwade gevolgen zullen ondervinden van hun werk op de natte rijstvelden, waar ze de grond met hun plumpe poten omwoelen. Ze worden bij die gelegenheid besprenkeld met water, waarin levenskrachtige kruiden zijn gelegd. Eénmaal sprenkelt de officiant dit water met de linkerhand om alle kwaad (*boei*) van de dieren te verwijderen, en dan sprenkelt hij vijfmaal het water met de rechterhand om het leven der dieren te versterken.

Het stampen van de eerste rijst van de nieuwe oogst heeft steeds met enige plechtigheid plaats. Als inleidende handeling tot dit werk laat de leidster van het akkerwerk eerst zevenmaal de linkerelleboog op de bos rijst neerkomen, om hem als 't ware daarmee te stampen. Daarna doet ze hetzelfde met de rechterelleboog. Het eerste moet weer dienen om 't kwaad onschadelijk te maken, dat aan de rijst haar voedingswaarde zou kunnen ontnemen; de rechtse handeling moet die kracht versterken.

---

goden met: „Ik zegen weg alle kwaad, zonde, onheil, rampspoed; dat dit alles God voorbijga en aan zijn linkerzij verdwijne”. In het verdere verloop van de plechtigheid bidt hij, nadat hij de band, die hij om het hoofd draagt, met olie heeft ingewreven: „dat alle kwaad langs de linkerkant van 't offerstoel voortrekt en verdwijne”. Dan breekt de priester de punten van zijn hoofdband af, en werpt die aan zijn linkerzijde weg (Uit een vreemde wereld, bl. 93, 94).

Een bijzondere toepassing van rechts en links bij wichelen vond ik door Dr. E. J. van den Berg (in Tijd. Kon. Bat. Gen., 79, 1939, bl. 472) vermeld in verband met de inhuldiging van een nieuwen vorst op Boeton. De Koraan wordt opengeslagen op een willekeurige plaats; dan wordt geteld hoeveel maal de letter *kh* op de rechterbladzijde voorkomt, en de letter *sh* op de linkerbladzijde. Zijn er meer *kh* dan *sj*, dan is de beslissing goed, anders niet. Ook hier weer: rechts brengt leven, links brengt dood.

Wanneer de kraamvrouw voor de eerst maal na haar bevalling naar het water gaat om zich te baden, heeft ze een brandende lont van ineengedraaide foeja in de hand om door de rook en de stank, die het voorwerp verspreidt, de op haar loerende boze machten op een afstand te houden. Bij het water gekomen steekt ze een stengel oeverriet als offerstaak in de grond; aan de rechterzijde ervan bindt ze een lapje foeja als een offer om leven te vragen; de brandende lont legt ze links ervan op de grond.

Welke precies de gedachten zijn van de Toradja moeder, als ze voor de eerste maal haar zuigeling aan de borst legt, is moeilijk te zeggen; maar ze zal de kleine steeds 't eerst aan de linkerborst laten zuigen, blijkbaar met de bedoeling om daarmee inmenging van de doden te voorkomen, want wanneer de zogafscheiding te wensen overlaat, wordt dit steeds aan beïnvloeding van de doden toegeschreven (in zulke gevallen wordt de melk van de doden „gekocht”). Wanneer de moeder haar zuigeling 't eerst de rechterborst gaf, zou het kind in 't vervolg steeds honger hebben en voortdurend om de borst huilen.

Wij hebben gezien van hoe grote betekenis bij het duiden van voor- tekenen de vlucht der vogels is: van rechts naar links gaande wordt ons lot in de dood gebracht, van links naar rechts in 't leven. Het eerste is dus ongunstig, het tweede gunstig. Ditzelfde beginsel past de mens toe in zijn rituele ommegangen, die vaak bij allerlei plechtigheden gehouden worden. Het zou een lange lijst worden, wanneer ik alles wilde vermelden, wat ik van deze ommegangen optekende. Slechts enkele voorbeelden.

Wanneer een troep krijgers succesvol van een tocht naar de vijand was teruggekeerd, werden voordat men de tempel betrad, zeven ommegangen van links naar rechts om het gebouw gemaakt: met de scalpen van de verslagen vijanden, die men met zich bracht, werd leven voor de stam aangevoerd.

Bij het planten van de rijst, moeten de planters en plantsters zich steeds in de richting van links naar rechts bewegen. Bij het snijden van de rijpe rijst stelt de leidster de oogsters zodanig op, dat zij, in een rij staande, als 't ware de straal van een cirkel vormen, die zich van links naar rechts over het veld beweegt.

Voor al bij de offerfeesten der sjamanen, die de stam leven moeten toevoeren voor mens, dier en plant, komen ommegangen veel voor. De dansen die de sjamanen herhaaldelijk uitvoeren gaan eerst een aantal

malen (meestal viermaal) van rechts naar links om alle kwaad en storende invloeden weg te brengen; om dan door een oneven aantal (meestal zeven) ommegangen leven en voorspoed aan de mensen te brengen.

Een van de plechtigheden van het sjamanenfeest in Bada' is de volgende: de dienstdoende sjamanen zetten zich samen met enkele ouden van dagen in een kring om een wan, waarop gepelde rijst, neer. De hoofdsjamaan heeft enige messen (vier of zeven) in haar hand. Deze laat ze op een gegeven ogenblik vóór een ouden man vallen, die aan haar linkerzij gezeten is. De man neemt ze met de linkerhand op, en laat ze op zijn beurt voor zijn linkerbuurman vallen. Zo gaat het tweemaal de hele kring rond. Na afloop hiervan worden de messen met de rechterhand naar rechts doorgegeven; dit gebeurt ook tweemaal de kring rond. Gevraagd naar de betekenis van deze handeling werd mij gezegd, dat bij de ommegangen van rechts naar links de messen gegrepen werden door de zielen der doden, en hierdoor waren dezen niet meer in staat de sjamanen ziek te maken. Bij de omgang naar rechts zijn de messen de „brug”, waarlangs de geesten (*anitoë*), die leven geven, aan de sjamanen geestelijke en lichamelijke kracht toevoeren.

De paal waaraan het offerdier (een buffel) op dit feest zal worden gebonden om te worden geslacht, wordt op plechtige wijze naar de plek gebracht, waar hij in de grond zal worden gezet. Voordat dit gebeurt, draaien de sjamanen de boomstam driemaal naar rechts om. Staat de paal in het gat, dan neemt elke sjamaan een handvol gepelde rijst, slingert met de arm zevenmaal langs de boom van beneden naar boven, om bij de zevende zwaai de rijst op te werpen. Daarna dansen de sjamanen er tweemaal van links naar rechts om heen. Op deze wijze wordt de paal met leven en kracht geladen.

Een van de zonden, die aan het hele volk gewroken worden, is het bedrijven van bloedschande. Bij de plechtigheid die dient om een lichtere graad van deze zonde te verzoenen, loopt de leider tweemaal zevenmaal om het schuldige paar heen, steeds met een bos levenskrachtige planten water sprenkelende ter afkoeling: eerst loopt hij zevenmaal van rechts naar links om de zonde van het paar af te nemen en weg te brengen, dan zevenmaal van links naar rechts om het paar kracht toe te voeren, opdat het niet aan het door hen bedreven kwaad tegronde zal gaan. — Ook de dorpelingen worden op dezelfde manier ontsmet. Driemaal gaat de leider om de groep dorpelingen heen, het water in de lucht sprenkelende, viermaal in tegen-

gestelde richting, waarbij hij het levenbrengende water op de mensen doet neerkomen.

Hetzelfde zien we bij de dodendans in Napoe op het *ende*-feest: driemaal gaat de dans van links naar rechts, viermaal andersom. Bij de wijding van de buffels, waarvan boven sprake is geweest, hebben de ommegangen (zeven) met de offergaven alle van links naar rechts plaats, omdat het er hier om gaat de dieren kracht en leven toe te voeren. Gevraagd naar de reden hiervoor, wist men alleen te antwoorden, dat het niet goed is om in tegengestelde richting te gaan. In enkele streken hebben de ommegangen in beide richtingen plaats; naar links moet dan dienen om alle kwaad (*boei*) van de dieren te verwijderen, naar rechts brengt levenskracht aan.

Om de verzwakkende invloed van iemands dood op zijn nagelaten betrekkingen aan het einde van de rouwtijd van zich af te doen, vormen de familieleden van de overledene een rij door elkaars hand vast te houden en zo enige malen onder een daartoe opgericht poortje door te lopen, waar ondersteld wordt, dat de smet van de dood achterblijft. Zevenmaal gaat men er van rechts naar links onderdoor; driemaal in tegengestelde richting.

Om de levenskracht van kleine kinderen te versterken worden ze in het distrikt Rampi' zevenmaal in een kring over de buffel bewogen, die voor hen geslacht zal worden. Deze bewegingen gaan van links naar rechts, „opdat ze lang leven zullen”, zoals er ter verklaring bij gezegd wordt.

Bij het bouwen van een woning kan het wel eens gebeuren, dat men iets van het materiaal laat vallen. Dit is niet goed, want hierdoor wordt de woning ongezond. Om nu de verkeerde uitwerking van zo'n gebeuren weg te nemen wordt een hoen in de woning geslacht, waarna de kop van de vogel van rechts naar links over de nok van het dak wordt geworpen. Het dreigende onheil wordt daarmee teruggebracht naar de plek, waar het thuishoort: naar links.

Tenslotte nog een voorbeeld uit de gebruiken bij de jacht. Het kan gebeuren, dat de honden op de ene of andere wijze betoverd zijn, of een ban over ze gekomen is. Men merkt dit aan het feit, dat ze niets meer vangen. Een van de middelen bij de West-toradjas om de dieren van de tover of de ban te ontdoen bestaat hierin, dat men hun voedsel met een bepaalde medicijn vermengt. Als men dit tegenmiddel door het eten roert, moet men de hand daarbij zevenmaal van links naar rechts, en driemaal van rechts naar links bewegen.
